

XIX. YÜZYIL TÜRKİYE YÖNETİM TARİHİ KAYNAKLARI: BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ*

Mehmet SEYİTDANLIOĞU**

Türkiye'de yönetim tarihi (administrative history) araştırmalarının eski bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, özellikle ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi ile çeşitli düzeylerde ilgilenen araştırmacıların eksikliğini duydukları şeylerden birisi de, bu alanda gerek XIX. yüzyıl içerisinde ve gerekse günümüzde meydana getirilen incelemeleri ve yönetim tarihimize ilişkin kaynakları sistematik biçimde sıralayan uzmanlaşmış bir bibliyografyanın bulunmaması olmuştur. Bu çalışma, bu ihtiyacın hiç olmazsa bazı yönlerini karşılamak amacıyla yönelik olarak yapılmış bulunmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye yönetim tarihi konusunda kaleme alınmış ve basılmış incelemeler yaklaşık iki yüzyıllık bir süreye yayılmış ve pek çok dilde yayınlanmış bulunmaktadır. Öte yandan, başta İstanbul'da bulunan **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)** olmak üzere çok sayıda ülkenin arşivlerinde ve henüz tasnif edilmemiş durumda araştırmacıya açık olmayan pek çok belge grubunun bulunması tam ve eksiksiz bir bibliyografyanın hazırlanmasını bir süre daha imkânsız hale getirmektedir. Bu bakımdan biz bu bibliyografya denemesinde bir ilk adım olarak - özellikle arşiv konusunda- Türkiye ağırlıklı olarak mevcut kaynaklar üzerinde duracağız.¹ Böylece araştırmanın kapsamı da makul ölçüler çerçevesinde tutulabilecektir.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Öncelikle, konumuz bakımından önemli olan arşiv belgelerine değineceğiz, daha sonra dönemin basılı kaynaklarının ve daha sonra ise inceleme ve araştırmaların bir dökümünü yapmaya çalışacağız. Türkiye'de bulunan arşivler arasında yönetim tarihimiz bakımından en önemli ve zengin olanı hiç şüphesiz ki, İstanbul'da bulunan **Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)**'dir.² Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra modern bir hale getirilmiş olması sayesinde ondokuzuncu yüzyıla ait belgeler yönünden oldukça zengin ve düzenli bir şekilde günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır.³

Yönetim tarihi açısından BOA'ndeki belgeler iki temel grupta incelenebilir:

1) Tasnifler ve belge grupları,

2) Defterler.

1- Tasnifler

a) Hatt-ı Hümayûn Tasnifi: Osmanlı padişahlarının yazılı emir ve buyruklarından bir bölümünün bir araya getirilmesinden oluşan bir tasniftir. 62.312

adet belgeden oluşan tasnifin latin harfleriyle yapılmış 31 ciltlik kataloğu bu belgelerin kısa özetlerini vermektedir. Belgeler gelişigüzel sıralandığından araştırmacılara taramada kolaylık sağlanmak üzere 31 ciltlik bu kataloğun bir de fihristi bulunmaktadır. Bu tasnifteki belgeler I. Mahmud'dan (1730-1754), II. Mahmud (1808-1839)'a kadar olan 112 senelik dönemi kapsamakla birlikte, daha çok III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud döneminin sonuna 1839'a kadar olan belgeleri kapsamaktadır.

b) Ali Emiri Tasnifi: Bu tasnif padişahların saltanat dönemlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Abdülmecid (1839-1861)'e kadar olan zamanın belgelerini kapsar. Siyasi, askeri, idari, tımar ve zeamet tevcihleri, Divan-ı Hümâyûn'a ait belgeler ile dış ilişkilere dair olan belgeleri içerir. 181.239 adet belge bulunan bu tasnif, yönetim tarihimiz bakımından kayda değer belgeleri kapsamaktadır.

c) İbnülemin Tasnifi: Tarihçi İbnülemin Mahmud Kemal başkanlığında bir heyet tarafından konulara göre hazırlanan bir tasniftir. 23 ana konuda 29 cilt olarak meydana getirilen bu tasnif 1290-1873 yılları arasındaki belgeleri içermektedir. Yönetim tarihi ile ilgili başlıca bölümleri arasında adliye (916 belge), muharrerât-ı hususiye (113 belge), saray mesâlihi (3311 belge), hatt-ı hümâyûn (329 belge), maliye (12250 belge), tevcihat I (2701 belge), tevcihat II (18034 belge), tımar ve zeamet (1217 belge), vakıf (7903 belge) gibi konulardaki bölümleri sayılabilir.

d) Muallim Cevdet Tasnifi: Konu esas alınmak suretiyle hazırlanmıştır. 216.572 adet belgeden oluşan bu tasnifin 34 cilt olarak hazırlanan katalogu kronolojik değildir. Yerel yönetimler, eyalet yönetimi, vakıflar ve iç güvenlik (zaptiye)'e ilişkin bölümleri yönetim tarihimiz bakımından önemlidir.

e) İrâde Tasnifi: XIX. yüzyıl Osmanlı yönetim tarihi bakımından en önemli belge grubu irâdelerdir. Bilindiği üzere, II. Mahmud zamanında 1832 yılından itibaren padişahların emir ve buyrukları irâdeler yoluyla bildirilmeye başlanmıştır.⁴ Osmanlı İmparatorluğu parlamenter sisteme geçmeden önce bu irâdeler "hükm-i hümâyûn" (= ordonnance Imperiale) olarak kanun değerinde oldukları gibi hukukî değere sahip, güvenilirlikleri yüksek tarihsel arşiv belgesidirler.⁵ **İrâdeler** konuları itibariyle beş ana gruba ayrılmışlardır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- 1- 1255-1309 Yılı İrâdeleri
- 2- 1310-1334 Yılı İradeleri
- 3- Dosya Usulü İrâdeler
- 4- Eyalet-i Mümtaze İrâdeleri
- 5- Mesail-i Mühimme İrâdeleri

Birinci grup 1255-1309(1839-1891) yılları arasındaki 52 yıllık Tanzimat Dönemi yeniliklerinin yapıldığı ve Osmanlı idare teşkilâtının da bu çerçevede yenilediği bu zaman dilimi içerisinde çıkan irâdeler, yönetim tarihimizin hemen her konusu ile ilgili son derece değerli belgeler içermektedir. Irâdeler kendi aralarında Dahiliye, Hariciye ve Meclis-i Vâlâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlara daha sonra Meclis-i Mahsus, -Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye kısımları eklenmiştir. Özellikle Dahiliye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsus Iradeleri ülke yönetiminde yapılan yenilikleri konu edinen belgeler bakımından oldukça zengin olup sayıları 155. 304'ü bulmaktadır.

İkinci grup 1310-1334(1897-1917) yılları arasındaki 15 yıllık dönemi içeren irâdeler devlet teşkilâtına ve nezâretlere göre tasnif edilmişlerdir. 142.095 adet olan belgeler 484 adet kataloğu ile araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Özellikle kanun ve nizâmat, Meclis-i Mahsus, Meclis-i Umûmi, -Şehremaneti ile ilgili kısımları yönetim ve yerel yönetim araştırmaları yönünden neredeyse sınırsız sayılabilecek bilgi kapsamaktadır.

Üçüncü grup dosya usulü irâdeler 1916 yılından itibaren olan dönemi kapsar. Bu tasnifte irâdeler ilgili devlet dairelerine göre değil, konularına göre dosyalararak tasnif edilmiştir. 1916 öncesi belgeler de bulunmaktadır. Gerek Osmanlı merkezî hükümeti ve eyalet yönetimi, gerekse mahallî yönetimler yönünden son derece zengin belge grupları dosyalar halinde araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumda olup, bu irâde grubunun 9 adet kataloğu bulunmaktadır.

Dördüncü grup Eyalât-ı Mümtâze denilen Mekke Şerifliği, Mısır, Sisam Beyliği, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Kıbrıs, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kırım Hanlığı, Erdel Krallığı, Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Aynaroz Emaneti, Girid, Yunanistan gibi imparatorluk bünyesinde özel bir statü ile yönetilen bölge ve eyaletlere ilişkin belgeleri içermektedir.

Beşinci grupta bulunan Mesail-i Mühimme Irâdeleri ise sayıca az olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısı ve yönetimi bakımından son derece önemli belgeleri kapsamaktadır. Irâdeler arasında önemli görülenlerin seçilmesinden oluşturulmuş olan bu belgeler üç ana gruba ayrılmaktadır. Yönetim tarihi bakımından önemli olan kısmı "Tensîkat ve Tanzimat-ı Mülkiyye ve Nizâmât-ı Belediye ve Ebniyye ve Kanûniyye" başlıklı olanıdır. Adından da anlaşılacağı üzere Tanzimat'ın idari alanda uygulanmasına ilişkin 1839-1847 yıllarını kapsayan belgeleri ihtiva etmektedir.

Görüldüğü üzere Irâde Tasnifi genel olarak, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı kamu yönetimi ve idare tarihi araştırmaları için vazgeçilmez değerinde bir belge grubudur. Tamamının kataloglarının düzenli olarak araştırmacılara açık olması bakımından da ulaşılması kolay bir tasnif olarak dikkati çeker. Öte yandan, Ankara'da bulunan araştırmacılar için bu katalogların önemli bir bölümü Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde (Ankara-Yenimahalle) araştırmacıların hizmetine açık bulundurulmaktadır.

f) Kâmil Kepeci Tasnifi: 1468-1878 yıllarını kapsayan 7500 defterden oluşan bir tasniftir. Yönetim tarihine ilişkin sınırsız belge içeren bu defterler Sadrazamlık, Bâb-ı Ali, Divân-ı Hümâyûn, teşrifat(protocol), vergi, maliye, nüfus, zaptiye, saray vb. konularda çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli bir defter grubudur. Bir adet kataloğu bulunmaktadır.

g) Yıldız Tasnifi: Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yılları içerisinde (1876-1909) oluşan belgelerin tasnifinden meydana gelen oldukça zengin bir belge koleksiyonudur. Bu tasnifte 1618 dosya, 626.000 belge ve 15.679 defter bulunmaktadır. Yönetim tarihi araştırmalarına henüz yeni yeni konu olan bu dönem için önemli belgeleri ihtiva ettiği görülmektedir. Yıldız Esas Evrakı, Sadâret Resmî Maruzât Evrakı, Sadâret Husûsî Maruzât Evrakı ve Yıldız Perakende Evrakı olmak üzere beş grupta toplanmış olup, katalogları bulunmaktadır.

ğ) Bâb-ı Alî Belgeleri: Divân-ı Hümâyûn'un toplantılarının tamamen terk edilmesinden sonra sadrazamlığa bağlı Bâb-ı Asâfî ve daha sonra Bâb-ı Alî denilen ve Osmanlı Hükümeti'ni (Bâb-ı Alî= Sublime Porte) ifade eden merkezî yönetim örgütünün yazışmalarından oluşan belgeler grubudur. Bâb-ı Alî Evrak Odası Sadâret Evrakı, Bâb-ı Alî Evrak Odası Belgeleri ve Meclis-i Vükelâ Mazbataları (hükümet toplantıları tutanakları), olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. 1256-1341(1840-1922) yıllarını kapsayan belgeler bulunmaktadır. Mülkî, idarî, askerî, malî her konuda belge içeren bu grup, Tanzimat sonrasında yeni kurulan müesseselerin işleyişleri, yapılan reformların başarısı ya da ortaya çıkan sorunların anlaşılabilmesi açısından önemli belgeler ihtiva etmektedir.

Merkezî yönetim örgütü belgelerinden söz edilmesi gereken bir diğeri de Dahiliye Nezâreti'ne ait belgeler grubudur. Daha çok yirminci yüzyıl başlarını içine alan belgeler mevcuttur. 1910-1922 yılları içerisinde hukuksal ve iç güvenliğe yönelik olaylar, Dahiliye Nezâreti ile taşra teşkilâtı ve yerel yönetimlere ilişkin yazışmaların yanı sıra, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Belgeleri başlığı altında memurların tayin, azil, yükselme, emlâk-arazi, eğitim ve öğretim, vakıflar, köy, nahiye, kazaların kurulması, seferberlik, deprem, yangın, sel felaketi gibi idareyi ilgilendiren hemen her konuya ilişkin belge bulunmaktadır.

2- Defterler

a) Mühimme Defterleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî yüksek karar organı olan Divan-ı Hümâyûn'un devlet işlerine ilişkin aldığı önemli kararların kaydedilmesinden oluşan defterlerdir. 266 adet olan bu defterlerden 208 numaralı olanından sonrası ondokuzuncu yüzyıla ait olup yönetim tarihi araştırmaları bakımından yararlı bilgi ve belgeleri içermektedir.

b) Ayniyat Defterleri: Sadrazamlıktan çıkan buyruldu ve yazışmaların aynen kaydedildiği defterlerdir. Sayıları 1717'yi bulan bu defterler kapsadığı konuların cinslerine göre ayrı ayrı konularda tutulmuştur. Bu defterler iç ve dış siyasi olayların yanı sıra merkezî ve mahallî yönetime ait karşılıklı olarak yapılan yazışmaları içeren pekçok belgeyi kapsamaktadır.

c) Tanzimat-ı Hayriyye Defteri: Tanzimat'ın ilânından sonra (3 Kasım 1839) uygulanmasına başlanan reformların kaydedildiği defterdir. Bir adet olan bu defter Anadolu ve Rumeli'de girilen Tanzimat-ı Hayriyye Nizâmâtına ve malî reformların uygulanmasına ilişkin olup 1840-1858 yılları arasındaki evreye ait belgeleri kapsamaktadır. Bu yönüyle defter yönetim tarihi açısından önemli bir konumdadır.

d) Meclis-i Vâlâ Defterleri: 1838'de Divân-ı Hümâyûn'un ve Meclis-i Meşveret'in fonksiyonlarını kaybetmesi üzerine kurulan ve Tanzimat yeniliklerinin yürütülmesiyle görevli bir reform meclisi olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin aldığı kararlardan oluşan defterlerdir. Araştırmacıların hizmetine 1990'da açılan bu defterler 478 adet olup Tanzimat Dönemi ile uğraşan tarihçiler bakımından vazgeçilemez önemdedirler. "Hülâsa Defterleri" ve "Aynen Kayıt Defterleri" olarak iki ana gruba ayrılan bu defterler Rumeli, Anadolu, İstanbul, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki eyaletlerden gelen evrakın görüşülerek karara bağlananlarının mazbatalarını içermektedirler. Meclis-i Vâlâ Defterleri arasında ayrıca, memurlarına verdiği maaşların kaydedildiği maaş defterleri, taşraya tayin olunan mülkiye memurlarının özelliklerinin kaydedildiği müteferrik defterler de bulunmaktadır. Bu defterlerde Tanzimat ile birlikte girilen yeni süreçte devlet kurumlarında meydana gelen her türlü değişiklik ve devletin yeni baştan teşkilâtlanmasına ilişkin pekçok belge bulunmaktadır. Ayrıca, yeniliklerin uygulanması ve karşılaşılan güçlükler bu defterlerden kayıtlı belgelerde kolaylıkla izlenebilir.

e) Meclis-i Tanzimat Defterleri: Tanzimat'ın ilânından (1839) sonra kurulan Meclis-i Vâlâ'nın 1854 yılında ikiye ayrılmasından sonra kurulan Meclis-i Tanzimat'ın uygulamalarından oluşan defterlerdir. 1854-1888 yılları arasında yapılan bütün idari reformların kararlaştırıldığı yüksek bir danışma kuruludur. Tanzimat Döneminde kurulan bütün idari meclislerin nizamnâmeleri, dahilî nizamnâmeleri gibi devletin işleyişine ilişkin pekçok yasa ve yönetmeliği içermektedir. Yedi adet olan bu defterlerde Düstur'da bulunmayan kanun ve yönetmelikler bulunabilmektedir. Birinci cildinde bir de fihrist bulunan bu defterler Tanzimat Dönemi yönetim tarihimiz bakımından oldukça önemlidir.

f) Şer'iyye Sicilleri: Osmanlı yönetim tarihi konusunda çalışan araştırmacılar için son derece önemli kaynaklardan birisi de Şer'iyye sicilleridir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda kadıların hem adlî ve hem de idarî görevleri vardı. Kadıların yönetimindeki Şer'iyye mahkemelerine ait her türlü kayıtları içeren Şer'iyye sicilleri yöresel tarihler için olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, sosyal, ekonomik, kültürel ve mali yaşamı üzerinde bilgi veren ve arşivleri kuvvetlendiren birinci derecede orijinal belgelerdir. Yörenin belediye ve inzibatla ilgili işlerini, devletin çıkardığı içki, tütün yasası gibi çeşitli yasakları bu defterlerde bulmak mümkündür. 6000'in üstünde olan Şer'iyye sicilleri daha önce çeşitli illerin kütüphane ve arşivlerinde dağınık bir şekilde bulunmaktayken, artık tamamı Ankara'da Milli Kütüphane'de araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumdadır. Şer'iyye sicillerindeki belgeleri dört ana grupta toplamak mümkündür.

1) Yargıç ve noter sıfatıyla kadıların gördüğü işlere ait kayıtlar (dava zabıtları, vakfiye, mukavele, senet, kefalet, vesayet ile ilgili belgeler).

2) Belediye ve güvenlik sorumlusu sıfatıyla veya yürütmenin yardımcısı olarak kadının gördüğü işlere ait kayıtlar (sayım, vergilerin toplanması, çarşı pazar denetimleri, narhlar-fiyatlar).

3) Padişah veya başkentteki yetkili organlar veya görevliler tarafından bölgedeki beylerbeyi, sancakbeyi, voyvoda, müftü, müderris, mütevellî gibi görevlilere ya da şehir halkına gönderilen resmi ve idari yazıların kopyaları (berat, buyruldu, ferman vb.).

4) Şer'iyye sicillerinde bu sayılanlardan başka, görevli kadının veya defteri yazan kâtibin ilgi alanlarına göre kaydettikleri notlar, mevsimin ilk karının ne zaman düştüğü, yangın ve deprem felaketleri, bölgeye gelen bir görevlinin göreve başlayışı gibi günlük olayları içeren yazılar da bulunmaktadır. Şer'iyye sicilleri, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni mahkemelerin kurulması sebebiyle eski değerini kaybetmişse de yerel yönetimler üzerinde araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için yine de önemli bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

g) Sicill-i Ahvâl Defterleri: II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında 1878 yılında kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun çalışmaları sonucu doğmuş bir defter grubudur. Bu defterlerden bütün mülkiye ve adliye memurlarının kısa biyografileri bulunabilir. 1879'dan 1909 yılına kadar olan 92.000 memurun sicilleri kaydedilmiş bulunmaktadır. Memurlar ismi, mahlası veya künyesi, babası, hangi aileye mensub olduğu, göreve başlaması, öğrenim durumu, başarıları ve kabiliyetleri, azl, tayin ve varsa muhakemeleri, gayrimüslim ise milliyetleri kaydedilmiştir. 200 adet olan bu defterlerin 17 ciltlik bir fihristi hazırlanarak araştırmacıların hizmetine açılmıştır.

Yönetim tarihimiz bakımından oldukça yetersiz bulunan biyografik çalışmalar yönünden ehemmiyetli bir belge grubu olan Sicill-i Ahvâl Defterleri araştırmacıların ilgisine açık bulunmaktadır.⁶

Yönetim tarihi araştırmaları için Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında, Topkapı Sarayı Arşivi de bir kısım belgenin var olduğu bir koleksiyonu bulundurmaktadır. Osman Gazi dönemine ait belgeler (1348 tarihli)'den 1922'ye kadar olan belgelerin sayısının bir kaç yüzbin olduğu sanılmaktadır. BOA kadar olmasa da yönetim tarihini ilgilendiren arşiv malzemesi vardır. Bunun dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mülga Maarif Nezareti Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Deniz Arşivi, Mülga Maliye Nezareti Arşivi, Harp Tarihi Dairesi Arşivi, İstanbul Belediyesi Arşivi gibi arşivler araştırmacılar tarafından değerlendirilebilecek diğer arşivlerimiz arasında sayılabilirler.

DÖNEMİN BASILI KAYNAKLARI

1- Gazeteler:

Ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi bakımından önemli birinci el kaynaklardan birisi de, hiç kuşkusuz ki gazetelerdir. Türkiye'de ilk Türkçe gazetenin çıkmasından bu yana yaklaşık 160 yıl geçmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan bu yüzyıl üzerinde çalışacak olan bir araştırmacı dönemin basınını da gözönünde bulundurmaya zorunda olduğunu bilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda basın II. Mahmud döneminden başlayarak gelişmiş, Tanzimat'ın ilânından sonra bu gelişme giderek artan bir şekilde sürmüştür. Dönemin resmi ve özel basını, tarih araştırmacıları için hem kamuoyunu oluşturan organlar olması yönünden önemlidir; hem de İmparatorluğun yönetimini ilgilendiren pek çok konuyu ele aldığından, yönetim tarihi araştırmalarının temel kaynakları olma özelliği taşımaktadırlar.

a- Takvim-i Vekayi (1831-1922): 1 Kasım 1831'de çıkarılan Takvim-i Vekayi, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi gazetesi olmasının yanı sıra ilk Türkçe gazetemiz olma özelliğini de taşımaktadır.⁷ Yayınına 1831'de başlayan gazete 1922 tarihine kadar 4609 sayı yayınlanmış ve bu tarihte adı Ceride-i Resmiye olarak değiştirilmiş, 1928'de ise T. C. Resmi Gazete adını almıştır. Takvim-i Vekayi, devlet yönetimini ilgilendiren bütün yasa ve yönetmelikleri, mevzuatı, atama ve azil haberlerini, hükümet kararlarını ve bildirimlerini yayınlayan bir yayın organıdır. Bu sebeple, merkezî ve yerel Osmanlı yönetimi ile ilgili mevzuatın belki bir iki istisna ile tamamı bu gazetede bulunabilmektedir. Bu yönüyle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir.

b- Özel Gazeteler: Özel gazeteler yönetim tarihi araştırmacıları açısından Takvim-i Vekayi kadar önemli olmamakla birlikte, Osmanlı kamuoyu ve aydınlarının İmparatorluğu ilgilendiren her konuda olduğu gibi yönetime ait her tür görüş ve değerlendirmelerini de kapsamaktadır. Bu yönleriyle de araştırmacılar için önemli kaynaklar olma özelliğini taşırlar. Burada ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı basınının ayrıntılı bir dökümünü vermek biraz da konumuzun sınırlarını aşacağından önemli gördüğümüz gazeteleri ve yayınlandığı yılları vermekle yetineceğiz.

Tanzimat Dönemi'nde çıkarılan ilk gazete, William Churchill tarafından çıkarılan *Ceride-i Havadis*'tir. 1840-1864 yılları arasında yayınlanan yarı resmi bir gazetedir. *Tercüman-ı Ahvâl* (1860-1866) gazetesi, Agâh Efendi tarafından çıkarılmıştır. *Tasvir-i Efkâr* (1862-1870) ünlü gazeteci ve edebiyatçı Şinasi Efendi'nin çıkardığı bir gazetedir. Tanzimat Dönemi'nde çıkan diğer gazeteler Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin çıkardıkları yönetime muhalefet eden *Muhbir* (1867-1869 Londra), *Basiret* (1869-1878 İstanbul), *Ulûm* (1869 Paris), *Hürriyet* (1868-1870 Londra), ve *İnkılâb* (1870-1871, Cenevre), *İbret* (1870-1873) gazeteleridir.

I. Meşrutiyet Döneminde ise (1876-1908) *Sabah Gazetesi* (1875-1922), Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan *Tercüman-ı Hakikat* (1878-1920) ve Ahmet Cevdet Efendi tarafından çıkarılan *İkdam Gazetesi* (1894-1926)'dir. II. Meşrutiyet Dönemi ise basın özgürlüğünün ilânının da etkisiyle çok sayıda günlük gazetenin çıktığı bir dönem olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılda çıkan özel gazeteler daha çok Osmanlı aydınlarının memleketin yönetimi hakkındaki polemik ve eleştirileri ile

yönetimde yapılmasını istedikleri yenilikler ve düşünce tarihimiz bakımından önemlidirler.⁸

c- Salnâmeler (istatistikler): Salnâme bir yıl içerisinde olan olayları topluca göstermek amacıyla düzenlenmiş eserlere denilmektedir. Yalnızca bize özgü olmayıp Fransa, İngiltere gibi diğer birçok Avrupa ülkelerinde de Osmanlı Devleti'nden önce yayınlanmıştır (Fr.=Annuaire, İng.=Yearbook, Alm.=Almanac). 1763'te Almanya'da yayınlanan Almanach de Gotha'ları Mustafa Reşid Paşa görmüş, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yapılmasını istemiştir. İlk salnâme 1847 yılında çıkarılmıştır. 1847-1922 tarihleri arasındaki 75 senelik dönemde yayınlanmış salnâmeler çok ünlüdür. Bu dönem salnâmeleri Osmanlı yönetim örgütü, kurumları, biyografileri, bilimsel, ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda önemli bilgiler içermektedirler. Salnâmelerin en eskisi ve en düzenli olarak yayınlanana devlet salnâmeleri de denilen **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**'lerdir. İlk devlet salnâmesi Mustafa Reşid Paşa'nın isteği ile (Abdullah Efendi-zâde ile Ahmet Cevdet Paşa'nın yardımları ile) Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1847 (1263 H.)'de Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adıyla yayınlanmıştır. Başlangıçta küçük hacimde ve yüz sayfa olarak yayınlanan bu yıllıklar, giderek gerek sayfa , gerekse boy bakımından gelişerek ince puntolarla bin sayfayı aşmışlardır. 1847-1880 yıllarında çıkarılan 1. ve 35. def'alar taşbaskısı (litografya) ile yayınlanmış, daha sonrakiler ise matbaa harfleriyle basılmışlardır. Devlet yıllıkları Cumhuriyet'den sonra da yayınlanmıştır.

Devlet Salnâmelerinin yararları görüldükten sonra vilâyet ve nezâret salnâmeleri çıkarılmaya başlanmıştır. İlk Osmanlı vilâyet salnâmesi 1866 yılında yayınlanan **Bosna Salnâmesi**, sonuncusu ise 1918 yılında yayınlanan **Müstakil Bolu Sancağı Salnâmesi**'dir. Vilâyet salnâmeleri, ilgili vilâyetin idari bölünüşü, memur listeleri, yöresel tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik durumu, nüfus, okullar ve kütüphaneler hakkında pekçok bilgiler verirler. Bazı vilâyetlerin bir kez salnâme yayınlamaları yanında, bazı vilâyetler otuz, otuzbeş kadar salnâme yayınlamışlardır. Bunlar arasında Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve yalnızca Arapça olanları da vardır. Verdikleri bilgiler bakımından Bolu, Diyarbakır, Halep, Bursa, Manastır ve Selanik salnâmeleri oldukça zengin bilgiler içerirler.

Nezâret ve devlet kurumlarının çıkardığı salnâmeler ise diğerleri kadar düzenli yayınlanmamışlardır. Bununla birlikte kimi nazırlar, kendilerine bağlı kuruluşların yasal statülerini belirlemek, daireleri yöneten görevlilerin isimlerini saptamak için nezâret salnâmeleri hazırlamışlardır. Nezâret yıllıkları, devlet ve vilâyet yıllıkları ile karşılaştırılarak incelenirse o dönemdeki devlet kuruluşları, kamu hizmetlerinin dairelere bölünüşü ve kadrolardaki görevliler hakkında daha çok ve doğru bilgiler elde edilebilir. Çünkü, devlet salnâmelerinde isim ve tarihlerin karıştırılmış olması gibi bazı yanlışlıklar bulunabilmektedir. Devlet kurum ve kuruluşlarınca çıkartılan salnâmelerin belli başlıları arasında şunları sayabiliriz:

Salnâme-i Askerî: Harbiye Nezâreti ve Makam-ı Ser-askerî tarafından Fuad Paşa'nın seraskerliği zamanında yayınlanmasına başlanmıştır. Askeri yıllıklarda başlangıçta bahriye sınıfı da dahil olmak üzere ordu teşkilâtı, kadrolar, subayların isimleri, nişanları, rütbeleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Bunlar 14 def'a yayınlanmıştır.

Ordu Salnâmesi (1914): Münfasıl (ayrık) Arap harfleriyle* dizilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu hakkında istatistik bilgiler bulunur.

Rasathâne-i Amire Salnâmesi: 1872'de yayınlanmıştır. Takvimler, denizcilik, saatlerin değişimi, ve metrik sistem hakkında bilgiler bulunur.

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye: 1885-1902 yılları arasında yayınlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, hariciye nazırları, eski ve yeni büyükelçiler ile nezdimizde bulunan büyükelçiler ve antlaşmalar hakkında bilgiler içerirler.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye: 1898-1903 yılları arasında 6 def'a yayınlanmıştır. Nezaretin tarihçesi, nazırlar, memurlar, öğretmenler, okullar, kütüphaneler gibi konularda bilgiler içermektedirler.

Rüsûmât Salnâmesi: 1914'de Maliye Nezâreti Gümrük Dairesi'nce çıkarılmıştır. Gümrüklerimiz hakkında tarihçe, teşkilât, memurlar, vergi işleri, gümrükler, gümrük gelirleri hakkında bilgileri kapsamaktadır.

İlmiye Salnâmesi: 1916 yılında Şeyhülişlâmlık tarafından yayınlanmıştır. Teşkilât, Şeyhülişlâmlar ve fetvaları kapsamaktadır.

Türkiye Fî Sene 1288: Özel kişilerce çıkarılan salnâmelerdendir. Ali Suavi tarafından Paris'te arka arkaya yayınlanan üç salnâmeden ilkidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri ve halkı, iklim, maden, bitki ve hayvan kaynakları, nehirler, yolları, tren ve telgraf, sanayi, ticaret gemileri, limanlar, ticaret şirketleri, madeni paralar, ölçüler, bankalar ve gümrük gibi önemli konularda bilgileri vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılının yönetim örgütünün, bilimsel, ekonomik, siyasal, askeri ve kültürel alanlardaki faaliyetlerinin bir aynası olan ve bu konularda çok zengin bilgiler kapsayan devlet, devlet kuruluşları, vilâyet ve özel salnameler, yönetim tarihi araştırmalarında gözden uzak tutulmaması gereken başvurma eserleridir. Bu yıllıkların tam bir kataloğu yayınlanmış bulunmaktadır.⁹

2- Vak'anüvis Tarihleri

Ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi araştırmaları bakımından önemli bir diğer kaynak türü de vak'anüvis tarihleridir. Bilindiği gibi, vak'anüvis Osmanlı merkez teşkilâtında resmî olarak görevlendirilen devlet tarihçisidir. Bu yönüyle kaleme aldıkları eserler tarih araştırmaları bakımından göz önünde bulundurulmaları gerekli kaynaklardır. Özellikle ondokuzuncu yüzyıl vak'anüvisleri Ahmed Cevdet Paşa, Lütfi Efendi ve Abdurrahman Şeref Efendi gibi devlet bürokrasisi içerisinde önemli görevler almış kişiler olduklarından, ayrıca dikkate değer özellikte eserler

vermişlerdir. Ondokuzuncu yüzyıl için söz konusu edebileceğimiz ilk vak'anüvis Mütercim Asım'dır. **Asım Tarihi** isimli iki ciltten oluşan eseri 1789-1808 yılları arasındaki olayları ele alır. Vak'anüvis Şanizâde Mehmed Atallah Efendi ise üç ciltten oluşan **Tarih-i Şanizâde** isimli eserinde 1808-1820 yılları arasındaki dönemi ele almıştır. Takvim-i Vekayi gazetesi başyazarlığı da yapmış olan Vak'anüvis Mehmed Esad Efendi iki ciltlik **Esad Tarihi**'nde 1821-1825 yılları arasını ele almıştır. Esad Efendi'nin Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışını anlatan **Üss-i Zafer** isimli bir eseri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan resmi protokolü anlatan **Teşrifat-ı Kadîme** isimli Osmanlı bürokrasisi tarihi bakımından önemli bir eseri daha vardır.

Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliyye) adlı eseriyle tanınan Ahmed Cevdet Paşa gerek 12 ciltlik bu ünlü eseri, gerekse sadrazamlığa kadar uzanan bürokratik kariyeriyle Osmanlı vak'anüvisleri arasında en değerlisi sayılabilir. Tarih-i Cevdet'de 1774 Kaynarca Antlaşmasından 826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar olan olayları ele almıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği sırasında tuttuğu notlardan oluşan **Tezakir-i Cevdet** isimli eseri Tanzimat Dönemi tarihi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Tezakir'deki bilgilerin özetlenmesinden oluşan ve II. Abdülhamid'e sunduğu **Maruzat** adlı bir başka eseri daha bulunmaktadır. Cevdet Paşa hem konuları ele alış ve değerlendirmeleri ve hem de çoğu olayın içinde bulunması veya bizzat yapıcısı olması dolayısıyla tarihçi olarak ayrı bir yer ve öneme sahiptir.

Cevdet Paşa'dan sonra vak'anüvisliğe atanan Ahmed Lütfi Efendi'nin **Tarih-i Lütfi** isimli eseri 15 ciltten oluşur. 1825-1867 yılları arasındaki olayları ele alan tarihi Takvim-i Vekayi gazetesini kaynak olarak ele almış gibidir. Bununla birlikte, özellikle yönetime ve reformlara ilişkin pekçok bilgiye kolaylıkla ulaşılabilir. Osmanlı imparatorluğu'nun son vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin bir kroniği bulunmamakla birlikte, **Tarih Musahabeleri** adıyla yayınlanan makaleleri özellikle Tanzimat Dönemi Osmanlı yönetimi ve yöneticileri açısından değerli bilgi ve yorumları kapsamaktadır.

3- Hukuk ve İdare Metinleri

Osmanlı İmparatorluğu özellikle Tanzimat'ın 1839'da ilânından sonra devlet yönetimini merkezi bir yapıya kavuşturabilmek amacıyla tepeden tırnağa yenilenmiştir. Bu durum ise hiç kuşkusuz, bu dönemin aynı zamanda bir yasalar ve yönetmelikler, yani yoğun bir mevzuatın hazırlandığı dönem olmuştur. Sayıları belki de binleri aşan kanun, nizamname ve dahili nizamname (iç tüzük) çıkarılmış ya da çıkarılanlar yeni baştan kaleme alınmış veya tadil edilmiş, değiştirilmişlerdir. Bütün bu mevzuatın hangi yayınlarda ve nasıl bulunabileceği de yönetim tarihçisini, araştırmacıyı yakından ilgilendiren bir konudur. Araştırmanın daha önceki bölümlerinde sözü edilen irâdeler, Meclis-i Tanzimat Defterleri ve özellikle Takvim-i Vekayi bu mevzuatın bulunabileceği kaynaklardır.

Bunların dışındaki hukuk ve idare metinleri, yani kanun derleme eserlerinin en önemlisi, yayını bugün de sürmekte olan **Düstûr**'dur. Düstûr'dan önce Başbakanlık Arşivi'nde matbu olarak bulunan **Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ve Onu Takiben**

Neşrolunan Nizâmnâme ve Talimatnâmeler, (BOA, Divân-ı Hümâyûn Tasnifi, no. 82) isimli eserin varlığı bilinmektedir. Düstûr, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bir yayınıdır. Tanzimat'tan sonra çıkarılan her türlü kanun ve nizamnâmenin yayınlandığı bu eser üç tertib halinde çıkarılmıştır. Ancak, Düstûr'un birinci tertibinden önce 1867 (1279) ve 1865(1282) yıllarında basılmış bulunan iki baskısı daha bulunmakta olup, bilinen 1. Tertib Düstûr'dan farklı bazı metinler bunlarda bulunabilir (Bu Düstûr'ların künyeleri için bkz. araştırmalar bölümü). **1. Tertib Düstûr** 1839-1908 yılları arasında çıkarılan mevzuatı kapsar. **2. Tertib Düstûr** 1908-1922 yılları arasındaki mevzuatı, **3. Tertib Düstûr** ise 1920 yılından itibaren T.C. dönemi kanun ve mevzuatını içermektedir.

Bunların yanısıra, tüm bu kanunların dizini olarak **Sicill-i Kavanîni** isimli bir eser yayınlanmıştır. Yine kanunlarımızın toplu bir dizini Ahmed Ziya Bey (İzmir Ticaret Mahkemesi Reisi) tarafından 1924 yılında İzmir'de **Rehber** adıyla yayınlanmış daha sonra bu eser Danıştay tarafından yeni harflerle **Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923**, adıyla yayınlanmıştır (Ankara, 1990). Bunların yanısıra, anayasalarımızın toplu olarak bir arada bulunabileceği bir eser olarak Şeref Gözübüyük ve Suna Kili'nin birlikte yayınladıkları **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, isimli eseri temel kanunlarımızı bulabileceğimiz bir kaynak olarak göze çarpar. Öte yandan, I. Meşrutiyet Meclisi'nin görüşme tutanakları da Hakkı Tarık Us tarafından **Meclis-i Meb'ûsan'ın Zabıt Ceridesi 1293=1877** İstanbul'da, 1939 yılında iki cilt halinde yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi meclislerinin görüşmelerinin tutanakları da TBMM Başkanlığı tarafından yayınlanmaktadır.

Türkçe kaynakların yanısıra hukuk ve idare metinlerimiz başta Fransızca olmak üzere diğer yabancı dillerde de yayınlanmıştır. Bu yayınlardan en kapsamlısı Gregoire Aristarchi Bey tarafından **Legislation Ottomane-Recueil des Lois, Reglements, Ordonnances, Traites, Capitulations et Autres Documents Officiels de L'Empire Ottoman** isimli İstanbul'da yedi cilt olarak yayınlanan eseridir. Birinci ciltte şahsın hukuku, ikinci ciltte Osmanlı kamu hukuku, üçüncü cilt idare hukuku, dördüncü cilt dış antlaşmalar, beşinci. cilt 1874-1878 yıllarında çıkan kanun ve kararnameler, altıncı ve yedinci ciltler ise Osmanlı medeni hukuku olan Mecelle'ye yer vermektedir. Yine Fransızca olarak George Young tarafından yayınlanan yedi ciltlik **Corps de Droit Ottoman** isimli eser de kanun ve mevzuatımızı kapsamaktadır. (Tam künyesi için araştırmalar kısmına bkz.).

4- Başvuru Eserleri ve Biyografiler

Tarih araştırmalarında önemli olabilecek başvuru kitapları arasında ansiklopediler gelirler. Ansiklopediler arasında öncelikle belirtmemiz gereken eser **İslâm Ansiklopedisi**'dir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 yılından itibaren yayınlanmış 12 ciltlik bir uzman ansiklopedi olup önemli kaynaklar arasında sayılmalıdır. Bir diğer ansiklopedi 1943 yılında **İnönü Ansiklopedisi** adıyla yayınına başlanan, sonradan adı **Türk Ansiklopedisi** olarak değiştirilenidir. Devletin resmi ansiklopedisi niteliğindedir.

Reşad Ekrem Koçu tarafından İstanbul'un alfabetik kütüğü olarak yayınlanması düşünülen **İstanbul Ansiklopedisi** yazarının kişisel çabalarıyla 1938 yılında yayınlanmaya başlanmıştır. XI. cildin 173. sayısında yazarının ölümü üzerine yarım kalmıştır. Osmanlı tarihi ve özellikle İstanbul'un sosyal, kültürel, siyasi ve idari tarihi bakımlarından yarım kalmasına rağmen ilginç konuları kapsamaktadır.

İletişim yayınları tarafından yayınlanan **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** (6 cilt) ve **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (10 cilt), yakınçağ ve cumhuriyet dönemlerini her yönü ile ele alan maddeler halinde uzmanlar tarafından yazılmıştır. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın yayınladığı **İstanbul Ansiklopedisi** ile Türkiye Diyanet Vakfı'nın halen yayınlamakta olduğu **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** Osmanlı tarihi araştırmacıları için önemli başvuru eserleri arasında sayılırlar.

Başvuru eserleri arasında özellikle belirtmemiz gereken bir diğer kapsamlı araştırma da İsmail Hami Danişmend tarafından hazırlanan **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**'dir. Ayrıca Danişmend'in **Osmanlı Devlet Erkânı** adıyla bütün Osmanlı sadrazam, şeyhülislâm, kapdan-ı derya, baş-defterdar ve reisü'l-küttablarının kısa biyografilerini verdiği toplu biyografyası da bulunmaktadır. Biyografiye yönelik eserler arasında ondokuzuncu yüzyılda yayınlanmış eserlerin bazılarında örnekler verecek olursak başlıca şunları sıralamak mümkündür: Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlara yönelik bir toplu bibliyografya Mehmed Zihni'nin **Meşâhir-i Nisâ**, adlı iki ciltlik eseridir. Vezir ve sadrazamların biyografilerinin bulunabileceği bir başka eser Osmanzâde Ahmed Taib'in **Hadikatü'l-Vüzerâ** 'sıdır. Daha sonra bu esere zeyl (ek) adıyla tamamlamak üzere ekler yapılmıştır (bkz. araştırmalar kısmı). Bu Arap harfli eserlerin yanısıra yeni harflerle basılmış toplu biyografiler arasında İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın dört ciltlik **Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar** adlı eseri önde gelir. Son dönem Osmanlı sadrazamlarından 37'sinin hayat hikâyelerini ele almaktadır. Mehmed Süreyya'nın **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmanî** adlı dört ciltlik eseri taşra yönetiminde bulunmuş bürokratları ele alan bir başka yönetim tarihimiz bakımından önemli toplu biyografidir. Kendisi de yüksek bir bürokrat olan Mehmed Memduh Paşa'nın **Evsât-ı Sudûr** adlı İzmir'de 1328'de basılan eseri Sultan Abdülmecid, Abdülaziz, Murad, II. Abdülhamid ve Mehmed Reşad dönemlerinde görev yapmış sadrazamları ele alması bakımından mühim bir eserdir. Mehmed Memduh Paşa'nın kendisinin de devlet yönetiminde bulunmasından dolayı (50 yılı aşkın bir süre) çoğunu tanıdığı bu yüksek Osmanlı bürokratları hakkında verdiği bilgiler ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı bürokrasisi üzerinde çalışacaklar için kayda değer bir eser sayılmalıdır. Şeyhülislâmların biyografileri konusunda ise Topal Ahmed Rifat Efendi'nin **Devhatü'l-Meşâyh ma'zeyl**, isimli eseri ile 1916 yılında basılan **İlmiye Salnâmesi** belli başlı toplu biyografiler olarak dikkati çeker.

Biyografik eserler arasında gösterebileceğimiz bir başka önemli eser de son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin Sabah Gazetesi'nde yazdığı makalelerin (1917) bir araya getirilerek yayınlanmasından oluşan **Tarih Musahabeleri** isimli kitabıdır. Eser Tanzimat Döneminin devlet adamları Mustafa Reşid, Alî ve Fuad

Paşalar başta olmak üzere pekçok devlet adamının biyografisini verir. Osmanlı bürokrasisi ve yönetimi üzerine çalışacaklar için yazarının sağlam yorumlarıyla son derece kıymetli bir eserdir.

Bunların yanısıra, tarih araştırmalarında eski tarihlerin günümüz miladî tarihlerine çevrilmesinde kullanılabilir başlıca başvuru eseri Faik Reşid Unat'ın **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu**, Ankara, 1974 güvenilirliği bakımından önemli bir kaynaktır.

Araştırmalar

Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri**, İstanbul, 1342.

Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri**, (Sadeleştiren: Enver Koray), Ankara, 985.

Ali, **Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir-i Ricâl**, İstanbul 1307.

Ali Haydar Midhat, **Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Tabsıra İbret**, I, İstanbul, Hilâl Matbaası, 1325, 398 s.

Akarlı, Engin Deniz, **The Long Peace, Ottoman Lebanon, 1861-1920**, California, Univ. of California Press, 1993, XVIII+288.

Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856**, İstanbul, Eren Yayını, 1993, 338 s.

Abdurrahman Vefik, **Tekâlif-i Kavâ'idî**, Dersaadet, 1328.

Ahmed Cavid, **Verd-i Mutarra, Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli**, İstanbul, 1271.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, 12 c., İstanbul, 1309.

Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'ruzat**, (Haz. : Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir-i Cevdet**, 2. baskı, (Yay. : Cavid Baysun) IV c., İstanbul, 1986.

Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs, 1985) Bildiriler, İstanbul, 1986.

Ahmed Rasim, **İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyyeye**, İstanbul, 1323-1324.

Ahmed Resmî, **Halifetü'r-Rüesâ veya Sefinetü'r-Rüesâ**, İstanbul, 1269.

Ahmed Şuayb, **İdarî Hukuk**, İstanbul, 1325.

Akgündüz, Ahmet, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara, 1988.

Akşin, Sina(Ed), **Türkiye Tarihi**, 4 cilt, Ankara, 1988.

Akyılmaz, Gül, **Reisülküttab ve Osmanlı Hariciye Nezâretinin Doğuşu**, (Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1990.

Arıkan, Zeki, **Divân-ı Hümâyûn**, (İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul, 1866.

Aristarchi Bey, **Législation Ottomane ou Recueil de lois, reglements, ordonnances, traites, capitulations, et autres documents -officiels, 1 -2**, Constantinople, Impr. fr res Nicolaidés, 1873.

Atâ, Tayyazâde Ahmet, **Tarih-i Atâ**, (Enderun), V, İstanbul, 1293.

Bailey, F. E., **British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo-Turkish Relations 1826-1855**, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1942.

Bağdatlı Abdülfettah Şefkat Efendi, **Berk ü Zebz, Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli**, İstanbul, 1271.

Barnes, John Robert, **Evkaf- Hümayun: Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875**, London, 1982.

Başgil, Ali Fuad, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1948.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler" **Belgeler**, I / 2, (Ankara, 1965).

Baysun, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1940, ss. 732-746.

Belgesay, Mustafa Reşid, "Tanzimat ve Adliye", **Tanzimat I**, Maarif Vekâleti, 1940, ss. 210-220.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayını, 1978, 658 s.

Bilim, Cahit, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876**, Eskişehir, A. Ü. yayını, 1984.

Bilim, Cahit, Tercüme Odası", **OTAM**, I, (Ankara, 1990), ss. 29-43.

Bozkurt, Gülnihal, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu 1839-1876**, Ankara, TTK yayını, 1989,

Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, 3 cilt, İstanbul, 1342.

Braude, Benjamin-Lewis, Bernard (Ed), **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I-II, New York, 1982.

Cezar, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 Tarihli Nizamnamesi", **Toplum ve Bilim**, Yaz-Güz, (1978) .

Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy. dan Tanzimat'a Kadar Malî Tarih)**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

Chambers, Richard L., "The Civil Bureaucracy in Turkey", **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Ed. : Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow), New Jersey, 1968, ss. 301-327.

Chertier, Edmond, **Reformes en Turquie**, Paris, 1858.

Collas, M. B. C., **La Turquie en 1864**, Paris, Imprimerie Eduard Blot, 1864.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, (Basılmamış doktora tezi), D. T. C . F. Kütüphanesi, No. 159.

Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", **Bellekten**, XXXIV / 135, (1970), ss. 409-47

Çadırcı, Musa, **Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856**, (Basılmamış doçentlik tezi), Ankara, 1979.

Çadırcı, Musa, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)**, Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ankara TTK yayını, 1985, ss. 257-277.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yayını, I, ss, 210-230.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", **Bellekten**, LII/ 203, (1988), ss. 601-626.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986**, (Samsun, 1988), ss. 191-198.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, TTK Yayını, 1991.

Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Kaza Yönetimi 1840-1876", **Bellekten**, LIII/206 (Nisan 1989), ss. 237-257.

Çalışkan, Filiz, **Osmanlı Devletinde Teşrifat Kalemî ve Teşrifatçılık**. (İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1989.

Çavdar, Tevfik, "Müesses Nizamın Uç Beyleri Belediyeler", **Bilim Sanat**, Sayı 81, (1987), ss. 14-17.

Çavdar, Tevfik, **Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, 1984.

Çetin, Atilla, **Başbakanlık Arşivi Klavuzu**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1979, XVI+171.

Çetin, Atilla, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, Ankara, 1988.

Çoker, Fahri, "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", **Tarih ve Toplum**, S. 71, (Kasım, 1989), ss. 16-20.

Danişmend, İsmail Hami, **Osmanlı Devlet Erkânı**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

Davison, Roderic H., **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton, Univ. Press, 1963, XIV+479.

Davison, Roderic, **Essays in Ottoman Turkish History. 1774-1923**, Texas, 1990.

Deny, Jean, Bâb-ı Alî", **Eİ**, I, New Edition, (Leiden, 1960), ss. 836.

Deny, Jean, "Sadrazam", **Aİ**, X, (İstanbul, 1980), ss. 46.

Doğan, İsmail, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İstanbul, 1991.

Duman, Hasan, **Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller)**, İstanbul, İrcica Yayını, 1982, 135 s.

Düstûr, I, İstanbul, 1279. **Düstûr**, Def'a-i Saniye, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1282.

Düstûr, I. tertib, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289.

Engelhardt, Eduard, **Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslahatı**, (Çev.: Ali Reşat), İstanbul, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328, 496 s.

Engelhardt, Eduard, **Tanzimat**, (çev.: Ayda Düz), İstanbul, Milliyet Yayını, 1976, 360 s.

Eren, A. Cevat, "Tanzimat", . **A.İ**, IX, (İstanbul, 1977), ss. 709-765.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, I, İstanbul, 1922.).

Ergin, Osman Nuri, **Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, İkinci tab'ı, İstanbul, Bahriye Matbaası, 1339-1341.

Ergin, Osman Nuri, **Şehreminleri**, İstanbul, 1927.

Eşrefoğlu, Eşref, "Bâb-ı Alî Evrak Odası Sâdâret Evrakı ve Provenanca Sisteminin Uygulanması", **İ. Ü. E. F, Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 7-8, (1976-1977), ss. 225-232.

Fatma Aliye, **Cevdet Paşa ve Zamanı**, İstanbul, 1332.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimat'ta İctimai Hayat", **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Vekâleti yayını, 1940, ss. 619-659.

Findley, Carter V., "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II", **International Journal of Middle East Studies**, III/4, (1972), ss. 388-416.

Findley, Carter V., **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922**, Princeton, Univ. Press., 1980, XXVIII+455.

Findley, Carter, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Müslims in the Late Ottoman Bureaucracy", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, (Ed. : Braude Benjamin-Lewis Bernard), New York, 1982, Vol. I-II, ss. 339-367.

Findley, Carter V., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", **T. C. T. A.**, I, İstanbul, İletişim Yayını, 1985, ss. 259-262.

Findley, Carter V., "Madjlis AL- SHURA", **E. I.** 2, Leiden, E. J. Brill, 1986, ss. 1082-1086.

Findley, Carter V., "Ma'mûr", **E. I.** 2, (Leiden, E. J. Brill, 1986), ss. 340-341.

Findley, Carter V., "Mâliyye", **E. I.** 2, (Leiden, E. J. Brill, 1986), ss. 283-290.

Findley, Carter V., "Mahkama", **E. I.** 2 (Leiden, E. J. Brill, 1986), ss. 5-9.

Findley, Carter V., **Ottoman Civil Officialdom-a Social History**, Princeton, Univ. Press, 1989, XXIV+399 s.

Florescu, Radu R., "The Romanian Impact Upon the Ottoman Tanzimat", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 6-7, (1977-1978), ss. 227-238.

Gencer, Ali İhsan, "Bahriye Meclisinin Kuruluşu ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, 1984, ss. 148-155.

Gencer, Ali İhsan, **Bahriyede Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezâretinin Kuruluşu 1789-1867**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1985.

Gencer, Ali İhsan, "Nezâret Meclislerinin Osmanlı Diplomatasındaki Yeri ve Önemi", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1988, ss. 141-144.

Gökbilgin, Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", **Bellekten**, XXXI/121 (Ankara, 1967), ss. 93-119.

Gökbilgin, Tayyib, "Bâb-ı Alî", **. A.**, II (İstanbul, 1970), ss. 174-177.

Görelî, İsmail Hakkı, **Devlet Şurası (Şurâ-yı Devlet)- (Danıştay)**, Ankara, 1953, VII+330.

Gövsâ, İbrahim A., "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", **Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)**, C. IV, İstanbul, 1978.

Göyünç, Nejat, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler** Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara, 1987), ss. 105-112.

Gözübüyük, Şeref ve Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, Ankara, SBF Yayını, 1982, 13+213 s.

Güler, Birgül Ayman, **Yerel Yönetimler-Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım**, TODAİE Yayını, Ankara, 1992, VIII+294 s.

Güler, Birgül "Yerel Yönetim Tarihine Yaklaşım Sorunu", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, Mart 1993.

Gürân, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", **Belgeler**, XIII/XVII (Ankara, 1988) ss. 213-364.

Halaçoğlu, Yusuf, "Ma'rûzât ve Tezâkir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara 1987)**, ss. 25-30.

Halaçoğlu, Yusuf, **Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1991.

Hammer, Purts gall Baron Von, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatı ve Bâbıalı", **İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası**, VII / 2-3, (İstanbul, 1941) ss. 564-586.

Heidborn, A., **Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman**, 2 vols., Vienna-Leipzig, 1908-1912.

Heper, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneđi Yayını, 1973.

Heper, Metin, **Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliđi**, Ankara, 1974.

Heper, Metin, Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire" Tradition", **IJMES**, VII/4, (October, 1976), ss. 507-521.

Heper, Metin, "19. yy. da Osmanlı Bürokrasisi", **T. C. T. A.**, I, (İstanbul, 1985), ss. 245-258.

Hunter, F. Robert, **Egypt under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to the Modern Bureaucracy**, Pittsburg, 1984.

İşıksal, Cavide, "Emniyet Sandığı'nın Kuruluşu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, XI / 65, (1973).

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Sadrazamlar**, IV C., İstanbul, Maarif Matbası, 1982.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, **Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilât ve Nuzzârın Teracim-i Ahvali**, İstanbul, 1335.

İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, I (İstanbul 1940), ss. 237-263.

İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", **Belleten**, XXVIII/112 (Ankara 1964), ss. 603-622.

İnalçık, Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Belleten**, XXVIII / 112, (Ankara, 1964), ss. 623-649.

İnalçık, Halil, "Reisülküttab", **A.İ.**, IX, (İstanbul, 1964), ss. 671-683.

İnalçık, Halil, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Ankara, 1943.

İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993.

İpşirli, Mehmet, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, (İstanbul, 1990) ss. 49-57.

İpşirli, Mehmet, "Bâbıâlf", **TDVİA**, IV, (İstanbul, 1990), ss. 378-386.

Kalaycıoğlu, Ersin - Sarıbay, A. Yaşar, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Ed. :E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay), İstanbul, 1986, ss. 9-29.

Kaplan, Mehmet, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, 13-14 Mart 1985**, (Ankara, 1987), ss. 113-120.

Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşıma Hareketleri", **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, ss. 13-30.

Karal, E. Z., "Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler" **Tarih Vasikaları**, I, (Haziran, 1941) ss. 45-65.

Karal, E. Z., "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batının Etkisi", **Belleten**, XXVIII/112, (Ankara, 1964), ss. 581-601.

Karal, E. Z., **Osmanlı Tarihi**, 4. baskı, V-VIII c., Ankara, T. T. K. Yayını, 1983.

Karamursal, Ziya, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, 2. baskı, Ankara, 1989.

Karpat, Kemal, "The Transformation of the Ottoman State 1789-1908", **IJMES**, III/3, (July, 1972), ss. 273-282.

Kaynar, Reşat, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**, 2. baskı, Ankara, T. T. K. yayını, 1985, X+656.

Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul, 1988.

Kılıçbay, Mehmet Ali, "Vatandaşlık Okulu Olarak Yerel Yönetim", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 26, (Ocak-Şubat, 1994), ss. 19-24.

Krikorian Mesrob K., **Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908**, London, 1977.

Koçu, Reşat Ekrem, "Bâb-ı Alî", **İstanbul Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1960, ss. 1746-1753.

Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1987.

Köprülü, Fuad, "İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", **II. Türk Tarih Kongresi**, (İstanbul, 1943), ss. 383-418.

Köprülü, O. F., "Fuad Paşa, **A.İ**, IV, (İstanbul, 1977), ss. 672-681.

Köprülü, O. F., "Osmanlı Tarihinin Yabancı Kaynaklarından İngilizce Kaynaklar", **Belleten**, L/196, (Nisan, 1986), ss. 261-277.

Kuneralp, Sinan, "Bir Osmanlı Diplomatı, Kostaki Musurus Paşa", **Belleten**, XXXIV, (1970), ss. 421-435.

Kuneralp, Sinan, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic", **The Times Survey of Foreign Ministries of the World**, (Ed. :Z. Stainer), London, 1983, ss. 493-513.

Kuran, Ercüment, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", **VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara, 1967)**, ss. 489-496.

Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, ss. 1003-1013.

Kuran, Ercüment, "Reşit Paşa", **A.İ**, IX, (İstanbul, 1977), ss. 701-705

Kuran, Ercüment, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler**, 2. baskı, Ankara, TKAE yayını, 1988, 71 s.

Kuran, Ercüment, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18-30 Haziran 1989**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990, ss. 107-112.

Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)", **VIII. Türk Tarih Kongresi II-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II**, (Ankara, 1981), ss. 1449- 1453.

Kurdakul, Necdet, "Mehmet Sadık Rıfat Paşa", **Tarih ve Toplum**, S. 17. (Kasım, 1989), ss. 56-62.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda `Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara, 1987), ss. 13-24.

Kütükoğlu, Mübahat, **Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)**, Ankara, 1974.

Lalor, Bernard A., "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lâle Devri Until the Tanzimat", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, I, (İstanbul, 1972), ss. 77-92.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara, TTK yayını, 1970.

Lewis, Bernard, "Meşveret", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 12, (İstanbul, 1981-82), ss. 775-782.

"Mahallî İdareler, Siyasette Eksen Kayması mı, Postmodernizmin Habercisi mi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 26, (Ocak-Şubat, 1994), (Derginin mahalli idarelere ayrılmış özel sayısı.).

Mantran, Robert, **Histoire De L'Empire Ottoman**, Lille, 1989.

Maoz, Moshe, **Ottoman Reform in Syria and Palestine (1840-1861)**, Oxford at Clarendon Press, 1968.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, Makaleler I, İstanbul, İletişim Yayını, 1990, 266 s.

Mehmed Esad, **Esad Tarihi**, İstanbul,

Mehmed Esad, **Üss-i Zafer**, İstanbul,

Mehmed Esad, **Teşrifat-i Kadîme**, İstanbul,

Mehmed Memduh Paşa, **Evsât-ı Sudûr**, İzmir, 1328.

Mehmed Süreyya, **Nuhbat al- Vakayi**, İstanbul, Ceridehane, 1920, 366+4 s.

Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmanî**, 4 cilt, İstanbul, 1290.

Mehmed Zihnî, **Meşâhir-i Nisâ**, 2 cilt, İstanbul, 1294-1295.

Meriç, Ümit, **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, İstanbul, 1975.

Morel, Eugene, **Türkiye ve Reformları**, (Çev.: S. Belli), İstanbul, 1984.

Mouelhy, İbrahim, **Etude Documentaire, Organization et fonctionnement en Egypte 1517-1917**, Ankara, TTK yayını, 1989.

Muharrerât-ı Nâdire, İstanbul, Tarihsiz. (Tek cilt birliği içinde ondört cüzden/ciltten oluşmuştu).

Mumcu, Ahmet, **Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)**, 2. baskı, Ankara, İnkılab Kitabevi, 1985, LV+382 s.

Mumcu, Ahmet, **Divan-ı Hümayun**, Ankara, Birey ve Toplum Yayını, 1986, XXXI+187 s.

Mumcu, Ahmet, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985**, Ankara, 1987, ss. 39-48.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l- Vukuat**, (Yay.: Neşet Çağatay), II c., Ankara, 1980

Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler Ankara, 13-14 Mart 1984), Ankara, 1987.

Mütercim Asım, **Tarih-i Asım**, İstanbul,

Oğuz, Süleyman, **Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)**, Ankara, 1986.

Okandan, Recai Galip, **Amme Hukumuzun Ana Hatları I: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkirazına Kadar**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1957, 500s.

Okandan, Recai Galip, **Amme Hukuku Tarihimizde Tanzimat Devrinin Karakteristik Vasıfları**, Ankara, 1940.

Onar, Sıddık Sami, **İdâre Hukuku**, İstanbul, 1944.

Onar, Sıddık Sami, **İdare Hukukunun Umûmi Esasları**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1952, 1406 s.

Ongunsu, A. H., "Alî Paşa", **İ. A.**, (İstanbul, 1970), ss. 335-340.

Oransay, Gültekin, **Osmanlı Devletinde Kim Kimdi, I Osmanoğulları**, Ankara, 1969.

Ortaylı, İlber, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878**, Ankara, TODAİE Yayını, 1974, 280+15 s.

Ortaylı, İlber, "I. Meşrutiyet Meclisinde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Ankara, 1976, ss. 433-448.

Ortaylı, İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, TODAİE Yayını, 1979, XIV+326 s.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Meternich" **Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan**, Ankara, 1983, ss. 361-367.

Ortaylı, İlber, **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, Hil Yayını, 1985, 222 s.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Ed.: E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay), İstanbul, 1986, ss. 69-88.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Ankara, Hil Yayını, 1987, 236 s.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Diplomasisi ve Diplomasi Örgütü", **TCTA**, I, (İstanbul, 1985), ss. 278-280.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançlıyasında Reform: Tanzimat Devri Diplomatikasının Bazı Yönleri", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildirileri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988, ss. 153-168.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **TCTA**, I, (İstanbul, 1985), ss. 231-244.

Ortaylı, İlber, "Mahalli İdare Geleneği: Abartma ve Gerçek Üzerine", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 26, (Ocak-Şubat, 1994), ss. 5-7.

Osmanzade Ahmed Taib, **Hadikatü'l-Vüzerâ**, İstanbul, 1271.

Önsoy, Rıfat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Bankası Yayını, 1988.

Özdeş, Orhan, **Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968**, Ankara, 1968.

Ölmezoglu, Ali, "Cevdet Paşa", **İ. A.**, III, (İstanbul, 1976), ss. 114-123.

Özkaya, Yüce1, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık**, Ankara, 1977.

Öztuna, Yılmaz, **Keçecizâde Fuad Paşa**, İstanbul, 1988, VII+107 s.

Öztuna, Yılmaz, **II. Mahmud**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1989, IX+11

Pakalın, Mehmet Zeki, **Tanzimat Maliye Nazırları**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939.

- Pakalın, Mehmed Zeki, **Maliye Teşkilâtı Tarihi**, IV c., Ankara, 1978.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Rızaj, İskender, "Mithat Paşa'nın Rumeli'de Vilâyetler Kurulmasındaki Rolü", **Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne, 8-10 Mayıs 1984**, (Ankara, 1986), ss. 59-70.
- Rosenthal, Steven, "Minorities and Municipal Reform in İstanbul 1850-1870", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I-II, New York, 1982.
- Sadık Rifat Paşa, **Müntehâbat-ı Asâr**, İstanbul, Ali Bey Matbaası, 1290-1293.
- Sakaoğlu, Necdet, "Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu", **TCTA**, V, İstanbul, 1985) ss. 1278-1285.
- Seçkin, Recai, **Yargıtay-Tarihçesi, Kuruluş ve İşleyişi**, Ankara, 1967.
- Sencer, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 7, Sayı 1, (Mart 1984), ss. 46-71.
- Sertoğlu, Mithat, **Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi**, Ankara, 1955, XV+90.
- Sertoğlu, Mithat, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, 2. baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986, 384 s.
- Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı Diplomatîği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Bulunan Belgelerin İlmî ve Hukukî Değeri Hakkında Düşünceler", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler**, İstanbul, 1988, ss. 59-70.
- Sertoğlu, Mithat, "Tanzimat'a Doğru", **Sultan II Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989**, (İstanbul, 1990), ss. 1-10.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1838-1876", Türk Kültürü Araştırmaları, **Ercüment Kuran'a Armağan**, Yıl XXVII/ 1-2, (Ankara-1989), ss. 265-276.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", **Türkiye Günlüğü**, 8, (Kasım, 1989), ss. 60-64.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler**, (İstanbul, 1990) ss. 127-146.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", **OTAM**, 3, (Ocak, 1992), ss. 323-332.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara, TTK Yayını, 1994, XII+227.
- Shaw, Stanford Jay, "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III 1789-1807", **Journal of American Oriental Society**, 80 / 1, (Jan - Mar, 1960), ss. 1-12.
- Shaw, S. J., "The Central Legislative Councils in the Nineteenth-Century Ottoman Reform Movement Before 1876", **I. J. M. E. S.**, I, (197:), ss. 51-84.
- Shaw, S. J., **Between Old and New-The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807**, Cambridge / Mass., Harvard Univ. Press, 1971.
- Shaw, S. J., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, II c., Cambridge, Univ. Press, 1976-77.
- Shaw, S. J., **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II c., (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayını, 1983.

Shaw, S. J., "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezi Yasama Meclisleri", (Çev.: Püren Özgören), **Tarih ve Toplum**, s. 76-77, (Nisan-Mayıs, 1990),

Soysal, İsmail, "Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması 1836", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989**, İstanbul, 1990, ss. 71-80.

Spuler, Bertold, **Rulers and Governments of the World**, 2, (1492 to 1929), London, Bowker Xerox publ., 1980.

Stratford, Lord Canning, **Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları**, (Stanley Lane poole'den kısaltarak çeviren: Can Yücel), Ankara, İş Bankası Yayını, 1959, XLIII+278 s.

Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), **Bildiriler**, İstanbul, 1990.

Sungu, İhsan, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", **Tarih Vesikaları**, I, (1941-42), ss. 212-225.

Şanizâde, Mehmet Ataullah, **Şanizâde Tarihi**, İstanbul, 1299.

Şapolyo, Enver Behnan, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul, Güven Basımevi, 1945, 199 s.

Şehrî-zâde Mehmed Said Efendi, **Güll-i Zibâ, Hadikatü'l-Vüzera Zeyli**, İstanbul, 1271.

Şehsuvaroğlu, Halûk, **Sultan Aziz-Hususî, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü**, İstanbul, Hilmi Kitabevi, Tarihsiz, 205 s.

Şener, Abdüllatif, "Osmanlı Bütçeleri ve Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler" **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, 99, (Eylül, 1988), ss. 70-74.

Şener, Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990, 277 s.

Tanzimat I, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1940.

Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923, (Haz. :Ahmed Ziya-Yeni Harflere Çeviren: Nuri Onat), Ankara, 1990, 283 s.

Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler, İstanbul, . Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1988 .

Tekeli, İlhan, **Osmanlı İmparatorluğunda -Şehrin Kurumsallaşması Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileri ile Açıklanması Üstüne**, Ankara, 1971.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara, 1981.

Temperley, H. W. V., "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey 1830-1914", **Cambridge Historical Journal**, IV, (1932-34), ss. 56-191.

Timur, Taner, "Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü? Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi", **Tarih ve Toplum**, S. 18, (Haziran, 1985), ss. 10-16.

Tönük, Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ankara, Kanaat Basımevi, 1945, 287 s.

Topal Ahmed Rifat Efendi, **Devhatü'l-Meşâyah Ma'zeyl**, İstanbul, tarihsiz.

Topal Ahmed Rifat Efendi, **Verdü'l-Hadaik**, Preiburg, 1970.

Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul, S. Garan Matbaası, 1969, XVIII+1038 s.

Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, I / 1, (Ankara, 1964).

Turan, Şerafettin, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989**, (İstanbul, 1990), ss. 113-126.

Tümerkan, Sıddık, **Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)**, İstanbul, 1946.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1934.

Türkay, Cevdet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Arşivler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 45-46, (Haziran-Temmuz), ss. 20-23, ss. 14-19.

Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'dan Rıfat Paşa", **T. T. E. M.**, Yeni Seri, I, 2, (Eylül, 1929), ss. 1-11.

Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'dan Şekib Paşa", **T. T. E. M.**, Yeni Seri, I, 3, (Şubat, 1930), ss. 42-66.

Ubicini, A. courteille, Pavet de, **Etat presen de l'Empire Ottoman. Statistique, gouvernement, administration, finances, armee, communautesnon musulmanes etc. d'apres le salnameh (Annuaire Imperial) pour 1' annee 1293 de 1' hegire (1875-76) et les documents officiels les plus recents**, Paris, 1876, VIII+276 s.

Ubicini, A., **1855'de Türkiye**, (Çev.: Ayda Düz), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

Ubicini, A., **Türkiye 1850**, (Çev.: Ç. Karaağaçlı), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 9-10 Mayıs 1984, Ankara, TTK Yayını, 1986, 387 s.

Walter, F. Weiker, "Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme", (Çev.: S. Büyükdavras-E. Oyal), **Amme İdaresi Dergisi**, c. 6, Sayı 1 (Mart, 1973), ss. 98-111.

Yaman, Talat Mümtaz, **Osmanlı İmparatorluğunun Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi**, İstanbul, 1940.

Yaman, Talat Mümtaz, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütessesimlik Müessesesine Dair", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, (Ankara, 1944).

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilâtı", **İletişim**, 181 / 2, (Ankara, 1981), ss. 17-52.

Yazıcı, Nesimi, **Takvim-i Vekayi Belgeler**, Ankara, 1983.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", **. A.**, XIII, (İstanbul, 1986), ss. 153-72.

Young, George, **Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Lois, Reglements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Interieur et d'Etudes sur le Droit Coutunier de l'Empire Ottoman**, 7 vol., Oxford, 1905-1906.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Gözlemler", **Bellekten**, ss. 657-708.

150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz.: H. Dursun Yıldız), Ankara, 1992, 598 s.

Ziraat Bankası, **Yüzyıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi**, Ankara, 1968.

Ziyaoğlu, Rakım, **İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971 İdarî-Siyasi)**, İstanbul, 1971.

- * Bu makale, Sempozyum öneriler üzerine hazırlanmıştır.tartışmalarında gelen öneriler üzerine hazırlanmıştır.
- ** Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Böyle bir bibliyoğrafya, doğrudan tarih ile ilgilenen araştırmacılara yönelik olduğu kadar, aynı zamanda özellikle kamu yönetimi, hukuk, maliye, iktisad vb. dallarda çalışan araştırmacılara, ihtiyaç duyulan böyle bir envanterin, dökümün ve bir kaynak rehberinin verilebilmesine de yöneliktir. Aynı zamanda yukarıda sıraladığımız bu disiplinler arasındaki bilgi köprüsünün kurulabilmesi bakımından da önemlidir.

2 Osmanlı Arşivi dışında, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Rus ve geçmişte Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olan devletlerin arşivleri yönetim tarihimiz bakımından değerli belge koleksiyonları bulundurmaktadırlar.

3 BOA tarihçesi ve gelişmesi hakkında ayrıntılı bilgi için şu eserlere bkz. Mithat Sertoğlu, Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara, 1955. Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul, 1979. Elker, Selahattin, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, (Ankara, 1952), ss. 182-189. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara, 1992. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını).

4 II. Mahmud dönemine kadar padişahın emir ve buyrukları hatt-ı hümayûn şeklinde verilirdi. 1832 yılında bu usul terk edilerek irâde sistemine geçildi. Yönetim tarihi bakımından da yenilik olan irâde sisteminde "arz tezkiresi" de denilen "telhis"ler doğrudan hükümdara değil "ser-kâtib-i hazret-i şehriyâr" ünvanını taşıyan Mabeyn Başkâtibine verilirdi. Bu arz tezkiresi başkâtip tarafından padişaha okunur, verdiği karar, irâde, emir veya görüşü derkenar şeklinde, tezkerenin altında çapraz bir şekilde, tezkerenin altına çapraz bir biçimde, sadrazama hitaben serkâtibin ağzından yazılırdı. Bu işlemlerden geçerek oluşan belgeye kısaca irâde veya "irâde-i seniyye" denilirdi. Daha fazla bilgi için bkz. Sertoğlu, Mithat, **Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi**, Ankara, 1955, s. 51-52.

5 Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Diplomatîği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Bulunan Belgelerin İlmî ve Hukukî Değerleri Hakkında Düşünceler", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler**, İstanbul, 1986, ss. 59-70.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin konumuz bakımından önemli belge tasnifleri ve defterleri hakkında bilgi verdikten sonra şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, yönetim tarihi gibi devlet hayatının hemen her alanı kapsayan böyle bir dalda, bizim burada sözünü ettiğimiz belge grupları ve defterler dışında BOA'nda bulunan diğer bütün belge koleksiyonları yönetim tarihi açısından önemlidirler. Bu araştırmada yalnızca konu ile doğrudan ilgili olanları belirtmeye çalıştık. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, **Başbakanlık Arşivi Klavuzu**, İstanbul, 1979 ve **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara, 1992.

7 Takvim-i Vekayi ve ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı basını için şu eserlere bakılabilir: Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul, 1982. Orhan Koloğlu, **Takvim-i Vekayi Türk Basımında 150 Yıl 1831-1981**, İstanbul, 1981. Yazıcı, Nesimi, **Takvim-i Vekayi Belgeler**, Ankara, 1983. Mehmet Seyitdanioğlu, **Takvim-i Vekayi 1908-1918**, Ankara, 1985 (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi).

- 8 Bu dönem basın tarihimiz ile ayrıntılı bilgi için bkz. İnuğur, a.g.e.
- * (Sözü edilen yazı türü Arap harflerinin ayrı yazılması esasına dayalı olup Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştır.).
- 9 Hasan Duman, **Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)**, İstanbul, 1982.